

Surse interne ale traducerii *Vechiului Testament* din *Biblia de la București (1688). I. Palia de la Orăștie (1582)*

Ioana MOLDOVANU-CENUȘĂ*

Key-words: *Biblical traductology, complementary internal sources, cultural continuity*

În istoria literaturii române vechi s-a impus aprecierea *Bibliei de la 1688* ca o sinteză a activității de traducere, desfășurată timp de două secole, un rezultat fericit al experienței traductologice și al valorificării traducerilor parțiale efectuate pe întregul pământ românesc (Urechii 1885: 134, Iorga 1904: 207, Bălan 1914: 162–165, Ciobanu²1989: 199, Cartoian² 1980: 395, Piru 1962: 216, ILR I 1964: 451, Țepelea, Bulgăr 1973: 44–45, Nicolaescu 1974: 502, Rotaru 1981: 172, Andriescu 1988: 17, DGLR I 2004: 514). Între sursele interne, complementare, ale traducerii *Vechiului Testament*, pe primul plan se află *Palia de la Orăștie*, menționată de majoritatea comentatorilor. După Ioan Bălan, ea ar fi fost „copiată adeseori pe de-a întregul” (Bălan 1914: 163) în textul final al *Bibliei*, care, după Ștefan Ciobanu, n-ar fi decât „o ediție corectată a vechilor texte” (Ciobanu² 1989: 199), iar după Țepelea, Bulgăr (1973: 45), o simplă „antologie de texte”.

Împotriva acestui punct de vedere s-a pronunțat Virgil Cândea, descoperitorul unei copii a ms. primitiv al traducerii *Vechiului Testament*, efectuată la Constantinopol de spătarul Nicolae Milescu, între anii 1661 și 1664, care a fost inclusă în *Biblia bucureșteană* după ce suferise două revizii succesive (Cândea 1979: 108). În opinia sa, aprecierea *Bibliei* „ca sinteză a unor eforturi de traducere de un secol și jumătate” este eronată (*ibidem*: 119). Ipoteza folosirii de către Milescu, la Constantinopol, a unor traduceri vechi „nu e verosimilă” (*ibidem*: 121), iar comparațiile textuale făcute de Ioan Bălan și Ștefan Ciobanu „nu sunt concludente”, pentru că evidențiază echivalente ne semnificative, precum *cer*, *foc*, *fecior*, *piatră* etc. (*ibidem*: 135). Concluzia sa este categorică: „Elaborare nouă, ea [*Biblia de la 1688*] nu are legătura presupusă cu traducerile românești anterioare” (*ibidem*: 152).

Studiul lui Virgil Cândea a provocat o reacție de sens contrar din partea profesorului Alexandru Andriescu, după care ar fi exagerat să se creadă că *Biblia de la 1688* ar fi „desprinsă de tradiția anterioară”; dimpotrivă, atât ms. 45 de la B.A.R. – Cluj și 4389 de la B.A.R. – București, descinzând din protograful lui Milescu, cât și redacția finală a fraților Radu și Șerban Greceanu, relevă „asemănări izbitoare” cu *Palia*, alături de „deosebiri inerente, ne semnificative”, de natură lexicală și sintactică

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, România.

(Andriescu 1988: 15). Deși nu oferă exemple, Andriescu apreciază că „sunt destule cazurile când noul traducător beneficiază de munca predecesorului, însușindu-și soluțiile sale de lucru” (*ibidem*). Divergența de opinii se explică prin premisa analitică a celor doi filologi, dată de aprecierea diametral opusă a conceptului de „asemănare semnificativă”. După Andriescu, „nesemncative” sunt acele particularități lexicale rezultate din decalaje diacronice (arhaisme), diatopice (regionalisme) și diastratice (populare), dar „semnificative” sunt „soluțiile unice”, opțiunile inevitabile de genul celor respinse de către Căndea (*ibidem*).

La capătul acestei expunerii a discuțiilor privind sursele interne ale *Vechiului Testament* din *Biblia de la 1688*, rămâne valabilă concluzia profesorului Alexandru Gafton: „Continuitatea este de presupus, dar și de demonstrat” (Gafton et al. 2004: 41). Premisa noastră metodologică rămâne acceptarea conceptului de „asemănare semnificativă” în maniera lui Virgil Căndea, evitând corespondențele inevitabile și reținându-le doar pe cele rare, particulare Paliei în raport cu opțiunile unor traduceri ulterioare. Comparația noastră se va limita la pimele Cărți ale lui Moise, Facerea și Ieșirea, și va avea în vedere următoarele texte: PO (= *Palia de la Orăștie, 1581–1582*, ediție de Viorica Pamfil, Editura Academiei, București, 1968), VTD (= *Vechiul Testament*, tradus de Milescu și revizuit de Dosoftei, în *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I Genesis. Pars II Exodus*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988, 1991, coloana Ms. 45), VTG (= *Vechiul Testament*, definitivat de frații Radu și Șerban Greceanu, *ibidem*, coloana *Biblia 1688*), VTP (= *Vechiul Testament*, tradus de Milescu și revizuit de Daniil Panoneanu, *ibidem*, coloana Ms. 4389).

Criteriul invocat de noi a fost deja utilizat de profesorul Corneliu Dimitriu, care a relevat regionalismul nordic *astară* (< *astă seară*, prin contragere) în VTD și în VTG, în același pasaj al cărții *Ieșirea*, 16, 6, în care apare și în PO (Dimitriu 1986: 33–34): „astară veți ști” (PO) – „astară veți cunoaște” (VTD și VTG), dar „să știți astă seară” (VTP). În opinia sa, acest „element lexical rarissim” poate fi considerat un argument pentru filiația între PO și VTG, mediată de traducerea lui Nicolae Milescu. Paralelismul nu conduce însă spre o concluzie certă, pentru că acest adverb este atestat și în *Viața și petrecerea svinților* a lui Dosoftei, cum constată autorul însuși. Or, nu este exclus ca el să-i fi fost cunoscut lui Dosoftei, revizorul ms. 45, care să-l fi implantat în protograful milescian. În această ipoteză, concordanța VTD cu PO ar fi una mediată de revizor. Dacă regionalismul în cauză ar fi apărut și în ms. 4389 (VTP), atunci am putea admite că el va fi fost preluat chiar de către Milescu.

Pentru a fi convingătoare, investigația filologică trebuie să detașeze *serii de concordanțe* cu PO, care să izoleze opțiunile lui Milescu față de versiunea de la 1582 (existente atât în VTD, cât și în VTP) de acelea ale revizorilor săi (prezente doar în VTD, doar în VTP sau doar în VTG). Avem în vedere nu numai concordanțele la nivel sociolingvistic (cuvinte și sensuri regionale, arhaice sau populare), ci și pe acelea datorate unor particulare înțelegeri a originalelor consultate de către traducători (maghiar, grec, slavon, latin), în speță unor greșeli de traducere.

Comparând integral *Palia* cu cele două manuscrise ale *Bibliei*, am ajuns la concluzia că toate concordanțele lexicale comune reprezintă soluții de traducere unice, fiind deci irelevante pentru folosirea de către Milescu a vechii cărți românești.

Se confirmă astfel opinia mai veche a lui Virgil Cândea. Există însă concordanțe bilaterale între *Palia* (PO) și ms. 45 (VTD), care dovedesc faptul că Dosoftei, revizorul protografului milescian, a apelat uneori la echivalențele predecesorilor săi. Cele mai multe au trecut în versiunea finală, tipărită a *Bibliei* (VTG), pentru că frații Greceanu au preluat, cu modificări minore, lexicul ms. 45:

I. 29. 35: și *stātu* de-a nașterea (PO) – și *stātu* a naște (VTD) – și *conteni* de-a naște (VTP) – și *încetă* a naște (VTG).

I. 31. 42: acum încă în *deșert* m-ai vrut slobozi (PO) – acum *dășertu* m-ai trimite (VTD) – acum m-ai fi trimis *fără nimic* (VTP) – acum *deșert* m-ai trimite (VTG).

I. 49. 20: Asir, *pâne grasă* a lui (PO) – Asir, *grasă-i* lui *pâinea* (VTD) – Asir, *pâine* lui *bună* (VTP) – Asir, *grasă e pâinea* (VTD).

II. 23. 30: *cătelin, cătelin* voiu goni ei (PO) – pre *puțin-puțin* (marginal: *cătinel*) voiu scoate pre ei (VTD) – ce *pre-ncet* îl voiu împuțina (VTP) – pren *încet-încet* voiu scoate pre dâșii (VTG).

II. 25. 29: *blidele-i, lingurile-i* (PO) – *blidele* ei și *lingurile* (VTD) – *tipsiile* și *cățiile* (VTP) – *tipsiile* și *căușile* (VTG).

II. 25. 31: sfeșnic... și... *fufeadzele* (PO) – sfeșnicul... și *fufêdzele* (VTD) – sfeșnicul... și *ramurile* lui (VTP) – sfeșnicul... și *fofêzele* (VTG).

II. 31. 9: *medelnița* (PO) – *medelnița* (VTD) – *lighinul* (VTP) – *spălătoarea* (VTG).

Frații Greceanu au apelat și ei la *Palia* în revizia finală a ms. *Bibliei de la 1688* (VTG):

I. 31. 44: eu și tu să facem *legătură* (PO) – să punem *făgăduință* eu și tu (VTD) – să punem *făgăduințe* eu și tu (VTP) – să punem *legătură* eu și tu (VTG).

I. 37. 34: și Iacov își *rupse* veșmintele (PO) – și-ș *spintecă* Iacov hainele (VTD) – și-ș *sparse* Iacov hainele (VTP) – și-ș *rupse* Iacov hainele lui (VTG).

I. 45. 5: acum *nu vă întristareți* (PO) – acum *nu vă mâhniți* (VTD) – acum *nu vă temeți* (VTP) – acum *nu vă întristați* (VTG).

I. 49. 27: Veniamin, lup *răpitoriu* (PO) – Veniamin, lup *jecaș* (VTD) – Veniamin, lup *apucător* (VTP) – Veniamin, lup *hrăpitoriu* (VTG).

II. 2. 22: fost-am *nimearnic* în cest pământ striin (PO) – *prisleț* sântu în pământu striin (VTD) – *vinetic* sânt eu în țară streină (VTP) – *nemérnec* sânt în pământ striin (VTG).

II. 16. 13: vineră *prepelețe* și acoperiră tabăra (PO) – se suiră *cârstei* și acoperiră tabăra (VTD) – veniră *cârstei* și acoperiră tabăra (VTP) – să suiră *prepelețe* și acoperiră tabăra (VTG).

II. 24. 5: *tineri* dintre fiii lu Israil (PO) – *voiniceii* fiilor Israil (VTD) – *voinicii cei tineri* ai feciorilor lui Israil (VTP) – *tinerii* fiilor lui Israil (VTG).

Atât Dosoftei, cât și frații Greceanu au apelat sporadic la echivalențele stabilite în *Palia*; dimpotrivă, Daniil Panoneanul a uzat în mod frecvent la ele în ms. 4389 (VTD). În marea lor majoritate, soluțiile de traducere intermediare de ms. 4389 nu au fost acceptate în versiunea finală a textului biblic (VTG):

I. 2. 18: să facem lui ajutoriu *asemena lui* (PO) – să-i facem lui ajutoriu *cătră însul* (VTD) – să facem lui ajutoriu *asămene lui* (VTP) – să-i facem lui ajutoriu *cătră dânsul* (VTG).

I. 2. 23: *carne din carnea mea* (PO) – *trup den trupul meu* (VTD) – *carne din carnea mea* (VTP) – *trup den trupul meu* (VTG).

I. 3. 6: că *pomulu* e bun de mâncare (PO) – cum bunu-i *lemnul* la mâncare (VTD) – că *pomul* iaste bun la mâncare (VTP) – cumu e *lemnul* bun la mâncare (VTG).

I. 8. 11: *au scăzut* apele spre pământ (PO) – *au încetat* apa de pre pământ (VTD) – *au scăzut* apa de pre fața pământului (VTP) – *au încetat* apa de pre pământ (VTG).

I. 18. 3: am aflat *mila* înaintea ochilor tăi (PO) – am aflat *har* înaintea ta (VTD) – am aflat *milă* înaintea ta (VTP) – am aflat doară *har* înaintea ta (VTG).

I. 18. 6: *grăbi* drept acea Avraam în cortul la Sara (PO) – și *sârgui* Avraam la cortu la Sarra (VTD) – și *grăbind* Avraam în cort la Sarra (VTP) – și *sîrgui* Avraam la cortu la Sarra (VTG).

I. 18. 16: *înțoarseră-se* cătră Sodom (PO) – *căutară* asupra Sodomului (VTD) – *înțoarseră* fetele cătră Sodom (VTP) – *căutară* asupra Sodomului (VTG).

I. 19. 2: în uliță *vom mânea* (PO) – în drum (marginal: uliță) *vom poposi* (VTD) – *vom mânea* pre drum (VTP) – în uliță *vom odihni* (VTG).

I. 19. 6: după el *încuie* ușa (PO) – ușa *o trase* după însul (VTD) – *încuie* ușa după sine (VTP) – ușa *o trase* dupre el (VTG).

I. 19. 9: ziseră: *pasă* de-acii! (PO) – dzisără: *ferêște-te!* (VTD) – ziseră: *pasă* de-acii! (VTP) – ziseră: *ferêște-te!* (VTG).

I. 19. 13: noi trimise cum *să piardem* ei (PO) – ne-au trimis pre noi Domnul *să o sfârâmăm* pre însă (VTD) – ne-au trimis Domnul *să-i piardem* (VTP) – ne-au trimis pre noi Domnul *să o sfârâmăm* pre dânsa (VTG).

I. 22. 9: *zidi* acolo Avraam *un oltariu* (PO) – *au urzit* acolo Avraam *jirtăvnicul* (VTD) – *zidi* acolo Avraam *altar* (VTP) – *au urzit* acolo Avraam *jirtăvnicul* (VTG).

I. 24. 14: pleacă-ți *vadra* ta cum să beau (PO) – pleacă *ciutura* ta pentru ca să beau (VTD) – pleacă *vadra* (marginal: *ciutura*) ta să beau (VTP) – pleacă *ciutura* ta pentru ca să beau (VTG).

I. 25. 5: și Avraam toată *avușia* lui deade lu Isac (PO) – și dède Avraam toate *uneltele* lui Isaac (VTD) – iară Avraam dède toată *avușia* sa lui Isaac (VTP) – și dède Avraam toate *uneltele* lui lui Isaac (VTG).

I. 25. 25: *flocos* ca o piiale (PO) – ca o piele *păros* (VTD) – *flocos* ca o piele (VTP) – ca o piele *păros* (VTG).

I.25.27: om vânătoriu și *plugariu* (PO) – om știindu vâna, *mojic* (VTD) – om vânător și *plugar* (marginal: *mojic*) (VTP) – om știind vâna, *mojâc* (VTG).

I. 26. 17: și acolo *lăcui* (PO) – și *tăbări* acolo (VTD) – și *lăcui* acolo (VTP) – și *tăbări* acolo (VTG).

I. 26. 20: și păstorii den Gherar *sfădiră-se* cu păstorii lu Isac (PO) – și *să bătură* păstorii Gherarilor cu păstorii lui Isaac (VTD) – și *se sfădiră* păstorii Gherarilor cu păstorii lui Isaac (VTP) – și *să bătură* păstorii Gherarilor cu păstorii lui Isaac (VTG).

I. 30. 11: Și zise Lia: *bine* fu! (PO) – Și zise Lia: *În noroc!* (VTD) – Și zise Lia: *Bine* se ntâmplă (VTP) – Și zise Lia: *Întru noroc!* (VTG).

I. 30. 23: Dumnezeu au luat de pre mine *împuțaciunea* (PO) – luatu-mi-au Dumnedzăul meu *ponoslul* (VTD) – Domnul...au luat *împuțaciunea* mea (VTP) – luatu-mi-au Dumnezeu *ponosul* meu (VTG).

I. 31. 37: ai aflat din *unealtele* casei tale (PO) – ai aflat den toate *vasele* casei tale (VTD) – ai aflat den *uneltele* casei tale (VTP) – ai aflat den toate *vasele* casii tale (VTG).

I. 31. 41: simbriia mea de zece ori *ai schimbat* (PO) – și-m *smintiș* simbriia cu 10 cărlani (VTD) – simbriia mea *schimbaş* 10 cărlani (VTP) – și-m *smintiș* simbriia cu 10 cărlani (VTG).

I. 27. 46: *urâiu* viața mea (PO) – *mi s-au supărat* de viață-mi (VTD) – *urâtu-mi-am* viața (VTP) – *mi s-au supărat* de viață-mi (VTG).

I. 32. 30: pre Domnezeu *față fățiși* am văzut (PO) – am vădzut pre Dumnezău *față cătră față* (VTD) – am văzut pre Dumnezeu *față fețiș* (VTP) – am văzut pre Dumnezău *față cătră față* (VTG).

I. 33. 19: și *cumpără* o parte de pământ (PO) – și *agonisi* partea țarinii (VTD) – și *cumpără* o parte de loc (VTP) – și *agonisi* partea țarinii (VTG).

I. 34. 2: și durmind cu ea o *rușină* (PO) – au dormit cu ea... și o *smeri* (VTD) – și se culcă cu dânsa și o *smeri* (marginal: *rușină*) (VTP) – au dormit cu ea... și o *smeri* (VTG).

I. 35. 2: *lepădați* de la voi domnezeii striini,... *schimbați-vă* și veșmintele voastre (PO) – *rădicați* pre bodzii cei striini den mijlocul vostru... și *premeniți* hainele voastre (VTD) – *lepădați* dumnezeii cei streini,... *schimbați-vă* hainele (marginal: *premeniți-vă*) (VTP) – *rădicați* pre bozii cei striini den mijlocul vostru și... *premeniți* hainele voastre (VTG).

I. 36. 6: toate *suflete* din casa sa (PO) – toate *trupurile* casei lui (VTD) – toate *sufletele* casei sale (VTP) – toate *trupurile* casii lui (VTG).

I. 37. 19: vine *văzătoriu* de vise (PO) – *visuitoriu* cela vine (VTD) – *văzătoriu* de vise vine (VTP) – *visuitoriu* acela vine (VTG).

I. 41. 3: vaci... *mârșave* (PO) – vaci... *supții* la trupuri (VTD) – vaci *mârșave* la trup (VTP) – vaci... *supții* la trupuri (VTG).

I. 41. 36: țara de foame *să nu pîiaie* (PO) – *nu să va strica* pământul de foamete (VTD) – *să nu piéie* țara de foame (VTP) – *nu se va strica* pământul de foamete (VTG).

I. 44. 30: sufletul lui *legat iaste* cătră acest poroboc (PO) – sufletul lui *să spândzură* de sufletul acestuia (VTD) – sufletul lui *iaste* *legat* cu sufletul acestuia (VTP) – sufletul lui *să spânzură* de sufletul acestuia (VTG).

I. 45. 11: cum *să nu piei* tu și casa ta (PO) – ca *să nu te surpi* tu și fiii tăi (VTD) – ca *să nu piei* tu și feciorii tăi (VTP) – ca *să nu te surpi* tu și feciorii tăi (VTG).

I. 45. 27: sufletul... lui Iacov *se învie* (PO) – *să ațâța* duhul lui Iacov (VTD) – *învie* sufletul lui Iacov (VTP) – *să adăogea* duhul lui Iacov (VTG).

I. 45. 4: patul meu *l-ai spurcat* (PO) – *ai pângărit* așternutul (VTD) – *i-ai spurcat* așternutul (VTP) – *ai pângărit* așternutul (VTG).

I. 49. 10: el va fi *așteptarea* limbilor (PO) – el, *nădejdea* limbilor (VTD) – acela va fi *așteptarea* limbilor (VTP) – el, *nădejdea* limbilor (VTG).

I. 49. 14: va șede *între doao hotară* (PO) – *părăsindu întru mijlocul sorților* (VTD) – *să răpoase între hotară* (VTP) – *odihnindu-se întru mijlocul sorților* (VTG).

I. 50. 9: mare *gloată* fu (PO) – *făcu tabără* mare foarte (VTD) – fu *gloată* mare foarte (VTP) – *să făcu tabără* mare foarte (VTG).

II. 7. 3: *voiu învârtoșa* inima lui (PO) – *voi năsâlnici* inima lui (VTD) – *voi învârtoșa* inima lui (VTP) – *voi întări* inima lui (VTG).

II. 9. 31: inul amu *înfluria* (PO) – inul *cu sămânță* (VTD) – inul *înfluria* (VTP) – inul *cu sămânță* (VTG).

II. 9. 34: stătu *tunetul* (PO) – s-au potolit... *glasurile* (VTD) – au stătu... *tunetele* (VTP) – s-au potolit... *glasurile* (VTG).

II. 10. 13: aduse *vântul de cătră răsărit* (PO) – *vântul notos* puse (VTD) – aduse *vântul despre răsărit* (VTP) – *vântul austrul* puse (VTG).

II.23.19: *pârğa* dentâniu a rodului pământului (PO) – *începăturile pâinilor* dentâi a pământului (VTD) – *pârğa* grâurilor celor dentâi ale pământurilor (VTP) – *începăturile dentâi* ale feciorilor pământului tău (VTG).

II. 25. 12: patru *belciuge* de aur (PO) – 4 *verigi* de aur (VTD) – 4 *belciuge* de aur (VTP) – patru *verigi* de aur (VTG).

II. 32. 12: *să-i piarzdă* de pre fața pământului (PO) – *să-i topască* pre ei de pre pământu (VTD) – *să-i piarză* de pre pământ (VTP) – *să-i topească* pre ei de pre pământ (VTG).

II. 32. 32: *ștearge* afară și mine den cartea ta (PO) – *stinge-mă* den cartea carea ai scris (VTD) – *șterge-mă* den cartea carea m-ai scris (VTP) – *voiu stinge* pre dâșii den cartea mea (VTG).

II. 33. 3: cu *vârtoasă cerbice* nărod ești (PO) – nărodul acesta iaste *greu la cerbice* (VTD) – sânt oamenii *cu cerbice vârtoasă* (VTP) – norodul acesta iaste *tare la cerbice* (VTG).

Exemplificările noastre pot părea excesive, dar circulația textelor vechi nu poate fi demonstrată doar prin câteva citate ilustrative sau prin simple afirmații. Implicit, ideea unei tradiții a literaturii religioase românești, constituită pe baza continuității traducerilor, rămâne doar o ipoteza culturală cât timp ea nu depășește condiția unei speculații istoriografice. De o continuitate veritabilă putem vorbi doar în cazul ms. 4389 al *Vechiului Testament*, redactat de Daniil Panoneanul (VTP), care a preluat masiv echivalentele Paliei. Dintre acestea, doar trei au fost reluate în versiunea tipărită (VTG):

I. 19. 22: *grăbeaște* și acolea mântuiaște-te (PO) – *sărguiște* ca să scapi acolo (VTD) – *grăbêște* să te mântuiești acolo (VTP) – *grăbêște* ca să scapi acolo (VTG).

I. 19. 31: după obiceiul *a tot pământului* (PO) – obiceiul *a toată lumea* (VTD) – după obiceiul *a tot pământul* (VTP) – obiceiul *a tot pământul* (VTG).

I. 23. 4: *striin* și om venit sânt (PO) – *prîșleț* și nemernic sântu eu (VTD) – *strein* și venetic sânt eu (VTP) – *strein* și nemernic sânt eu (VTG).

Prin urmare, *Biblia de la 1688* uzează cu totul sporadic de experiența de traducere a Paliei, prin intermediul revizorilor protografului lui Nicolae Milescu; *în ansamblu, ea este o traducere nouă, care nu se înscrie într-o tradiție a tipăriturilor religioase*. Tradusă dintr-o *Biblie* ungurească protestantă, cu particularități de conținut față de Bibliile ortodoxe, într-o zonă periferică a dacoromânei, *Palia* abundă în calcuri, forme regionale și arhaice. Contextul său cultural nu o recomandă ca model textologic și lingvistic pentru cititorii ortodocși din Țara Românească. Cu toate acestea, ea a putut oferi soluții de traducere utile, cele mai multe lipsite de coloratură locală, care au putut fi fructificate, mai mult sau mai puțin, de către traducătorii din secolul al XVII-lea.

Bibliografie

- Andriescu 1988: Alexandru Andriescu, *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I Genesis*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Bălan 1914: Ioan Bălan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, Editura Tipografia Seminarului Greco-Catolic.
- Cartoian² 1980: N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*² (ed. Dan Simonescu), București, Editura Minerva.
- Câdea 1979: Virgil Câdea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.

- Ciobanu² 1989: Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*², București, Editura Eminescu.
- Dimitriu 1986: C. Dimitriu, *Particularități sintagmatice în Biblia de la București*, în vol. *Lingvistică, poetică, stilistică. Studii*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Gafton et al. 2004: Alexandru Gafton et alii, *Splendoarea științei și mizeria neștiinței*, în „Limbă și literatură”, III–IV.
- Iorga 1904: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, Editura Tip. I.V. Socec
- Nicolaescu 1974: N.I. Nicolaescu, *Scurt istoric al traducerii Sf. Scripturi. Principalele ediții ale Bibliei*, în „Studii teologice”, XXVI, nr. 7–8.
- Pîru 1962: Al. Pîru, *Literatura română veche*², București, Editura pentru Literatură.
- Rotaru 1981: Ion Rotaru, *Literatura română veche*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Țepelea, Bulgăr 1973: Gabriel Țepelea, Gh. Bulgăr, *Momente din evoluția limbii literare*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Urechîă 1885: V.A. Urechîă, *Schițe de istoria literaturii române*, București, Editura Tipografia Statului.

*

- DGLR I 2004 = Academia Română, *Dicționarul general al literaturii române*, vol. I, București, Editura Univers Enciclopedic.
- ILR I 1964 = Academia Republicii Populare Române, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, Editura Academiei.

Internal sources of the *Biblia de la București (1688). Vechiul Testament translation I. Palia de la Orăștie (1582)*

The issue of the continuity of old Romanian translations, from Palia (1582) to the Bible of Bucharest, has not been cleared yet. Based on an integral comparison of the texts, studied through an adequate humanistic methodology, the author proves that the Bible from 1688 uses only sporadically Palia's experience with the translation, through the revisers of Nicolae Milescu's protograph; on the whole, it is a new translation, not inscribed in a certain tradition of religious prints. The peculiarities in content of the Palia, nonexistent in any of the other Orthodox religious texts, are due to the translation from a Protestant Hungarian Bible. Thus, in Palia one can find an abundance of calques, regional and archaic elements, hence it cannot be considered a textological or linguistic model for the readers in Wallachia, but it has offered solutions for translation which have been used, to some extent, by the 17th century translators. To conclude, as a result of the comparison of the Palia to the two Bible manuscripts, all the common lexical concordances represent unique solutions for translation, thus confirming Virgil Candrea's viewpoint.